

УДК 343.98

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВИХ І СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Степанюк Р. Л.,

доктор юридичних наук, доцент,
начальник кафедри криміналістики,
судової медицини та психіатрії
Харківського національного університету
внутрішніх справ

Ланта С. П.,

кандидат юридичних наук, доцент,
заступник начальника кафедри криміналістики,
судової медицини та психіатрії
Харківського національного університету
внутрішніх справ

Анотація: У статті розглянуто проблемні теоретичні та теоретико-прикладні питання про співвідношення правових і спеціальних знань у кримінальному провадженні. Узагальнено та критично оцінено основні наукові підходи щодо визначення обсягу спеціальних знань у кримінальному процесі. Підкреслено, що з числа спеціальних знань у цій сфері слід виключити тільки юридичні знання в галузі права, пов'язані з кримінально-правовою оцінкою фактичних обставин кримінального правопорушення та вирішенням питань кримінального процесуального характеру. Визначено проблемні аспекти практичної діяльності, що виникають у зв'язку з постановкою та вирішенням судовими експертами питань правового характеру. Відзначено, що спеціальними знаннями у кримінальному процесі слід вважати будь-які професійні знання обізнаних осіб, залучених сторонами процесу та судом до вирішення завдань кримінального провадження у встановленому законом порядку. Звуження їх обсягу доцільне лише щодо однієї форми застосування – судової експертизи – і тільки у питаннях кримінального та кримінального процесуального права. У зв'язку з цим запропоновано уточнити формулювання чинного Кримінального процесуального кодексу України та встановити заборону на проведення експертизи не з питань права взагалі, а тільки з питань кримінального та кримінального процесуального права.

Ключові слова: кримінальне провадження, спеціальні знання, досудове розслідування, судовий розгляд, судова експертиза, правові знання, обізнана особа, судовий експерт.

Анотация: В статье рассмотрены проблемные теоретические и теоретико-прикладные вопросы соотношения правовых и специальных знаний в уголовном производстве. Обобщены и критически оценены основные научные подходы к определению объема специальных знаний в уголовном процессе. Подчеркнуто, что из числа специальных знаний в данной сфере следует исключить только юридические знания в области права, связанные с уголовно-правовой оценкой фактических обстоятельств преступления и решением вопросов уголовно-процессуального характера. Определены проблемные аспекты практической деятельности, возникающие в связи с постановкой и решением судебными экспертами вопросов правового характера. Отмечено, что специальными знаниями в уголовном процессе являются любые профессиональные знания сведущих лиц, привлеченных сторонами процесса и судом к решению задач уголовного производства в установленном законом порядке. Сужение их объема целесообразно лишь относительно одной формы применения – судебной экспертизы – и только в вопросах уголовного и уголовного процессуального права. В связи с этим предложено уточнить формулировку действующего Уголовного процессуального кодекса Украины и установить запрет не на проведение экспертизы по вопросам права вообще, а только по вопросам уголовного и уголовного процессуального права.

Ключевые слова: уголовное производство, специальные знания, досудебное расследование, судебное разбирательство, судебная экспертиза, правовые знания, сведущее лицо, судебный эксперт.

Annotation: The article deals with theoretical and applied problems of the relationship between legal and special knowledge in criminal proceedings. There were summarized and critically evaluated basic scientific approaches to the definition of amount of special knowledge in criminal proceedings. Authors underlined that only legal knowledge in the field of law relating to criminal justice should be excluded from the number of special knowledge in this field. They also identified aspects of practice that arise in connection with the formulation and solution of legal experts in criminal proceedings on legal matters. It was noted that expertise in criminal proceedings should be regarded as any professional knowledge of competent persons that involved by the defense or the prosecution to meet the challenges of the criminal proceedings in the manner prescribed by law. Narrowing that scope is appropriate only for the one form of application – forensic expertise – and only in matters of criminal law and criminal procedural law. In this regard, authors proposed to clarify the wording of the Criminal Procedural Code of Ukraine and a ban on providing of expertise not of law in general, but only on criminal and criminal procedural law.

Key words: Criminal Procedure, special knowledge, pretrial investigation, trial, forensic expertise, legal knowledge, competent person, forensic expert.

Реформування кримінального процесу України з метою приведення вітчизняного законодавства та правозастосовної практики у відповідність до європейських стандартів ставить перед науками кримінально-правового циклу низку важливих теоретичних і теоретико-прикладних проблем, вимагає перегляду багатьох концепцій.

Зокрема, тривалий час серед учених тривають суперечки щодо сутності спеціальних знань у кримінальному провадженні. Одним із проблемних є

питання співвідношення правових (юридичних) та інших спеціальних знань, адже при розслідуванні, злочинів, що пов'язані з неналежним виконанням службових функцій, порушенням певних правил, нерідко виникають проблеми, які потребують роз'яснення, усунення суперечок при оцінці відповідності фактичної моделі поведінки підозрюваних осіб нормативній моделі діяльності. У зв'язку з цим практичні працівники намагаються застосовувати непроцесуальні форми використання юридичних знань, такі як одержання письмових консультацій від наукових установ, окремих учених.

Для вирішення більш складних питань все частіше підіймається питання про доцільність призначення правових (нормативних) експертиз у кримінальному провадженні. Його вирішення, на нашу думку, потребує додаткового дослідження.

Проблеми визначення сутності спеціальних знань, їх співвідношення із правовими знаннями були предметом наукових досліджень Т. В. Авер'янової, Г. І. Грамовича, О. О. Ексархопуло, Ю. Г. Корухова, Ю. К. Орлова, В. М. Махова, Є. Р. Росинської, В. І. Шиканова, М. Г. Щербаковського, В. М. Хрустальова та багатьох інших учених. Проте до цього часу окремі теоретичні та практичні аспекти, що стосуються визначення обсягу спеціальних знань у кримінальному провадженні, залишаються спірними.

З самого початку дискусія була обумовлена протиставленням двох понять юридичних і спеціальних знань.

Так, М. Г. Щербаковський вказує, що термін «спеціальні знання» використовується у вузькому значенні на протигагу обов'язковим юридичним знанням, якими повинні володіти особи, що професійно здійснюють кримінальне судочинство [1, с. 56]. Це протиставлення викликано встановленням як підстави для призначення експертизи потреби у спеціальних знаннях (ст. 242 КПК України).

У загальнотеоретичному плані можна виділити чотири основних підходи до вирішення проблеми встановлення обсягу спеціальних знань у кримінальному провадженні.

Відповідно до першого, правові знання взагалі не відносяться до числа спеціальних [2, с. 7; 3, с. 12; 4, с. 8]. Така позиція була піддана досить обґрунтованій критиці науковцями, котрі справедливо вказують на те, що юридичні знання, зокрема, в галузі криміналістики, правил дорожнього руху, ведення бухгалтерського обліку, техніки безпеки тощо застосовуються саме як спеціальні при проведенні відповідних експертиз [5]. У зв'язку з цим Г. Малевські слушно відзначає, що неоднозначність і навіть певна двозначність ситуації з протиставленням «правових» і «спеціальних» знань ускладнюється областю криміналістичних (особливо зі сфери криміналістичної тактики та методики) знань, які в більшому чи меншому обсязі входять до структури підготовки юристів. Наразі все частіше піднімається питання про те, що правові знання, особливо пов'язані з правом іноземних держав, можуть бути «спеціальними» для юристів [6, с. 111].

Другий підхід полягає у виключенні з числа спеціальних професійних знань суб'єктів, котрі здійснюють кримінальне провадження. У зв'язку з цим В. М. Махов наголошує на чіткому розподілі всіх знань, що використовує слідчий, у залежності від суб'єкта на два види: професійні та спеціальні [7, с. 32-33]. На виключенні з кола спеціальних тільки професійних знань слідчого (судді) наполягають й інші автори [8, с. 16]. Наведена позиція має певні підстави, проте все ж таки вбачається дискусійною, адже важко точно встановити обсяг професійних знань наведених суб'єктів. Освітньо-кваліфікаційні характеристики та освітньо-професійні програми підготовки слідчих, прокурорів, суддів на сьогодні існують тільки в окремих вищих навчальних закладах, постійно вдосконалюються, тому навряд чи є

можливість визначення єдиних вимог щодо нормативного обсягу знань кожного з цих суб'єктів, навіть в області наук кримінально-правового циклу, не кажучи про інші галузі права.

Учені, що є прихильниками третього підходу, ведуть мову не про всі професійні знання слідчих або суддів, а про знання в галузях кримінального права та процесу, тобто ті знання, що прямо застосовують суб'єкти, котрі здійснюють кримінальний процес, у цій діяльності. Загалом у науковій літературі досить популярною є точка зору, яка полягає в пропозиції виключити з числа спеціальних тільки юридичні знання в галузі права, пов'язані з кримінально-правовою оцінкою фактичних обставин кримінального правопорушення та вирішенням питань кримінального процесуального характеру [9, с. 15; 10, с. 9; 11, с. 11]. Зазначена точка зору з числа вищевказаних уявляється найбільш вдалою.

Важливою теоретичною та практичною проблемою, яка пов'язана зі встановленням обсягу спеціальних знань і вирішення якої має суттєве значення для підвищення ефективності досудового розслідування та судового розгляду деяких категорій злочинів, є допустимість правознавчих експертиз у кримінальному провадженні. Її виникнення і постановка у науковій літературі та слідчій практиці безпосередньо пов'язана з криміналізацією нових для пострадянської кримінальної юстиції, складних для кваліфікації та розслідування економічних злочинів, особливо норм із бланкетними диспозиціями. Досудове розслідування та судовий розгляд таких злочинів потребує глибокого дослідження багатьох положень економічного регулятивного законодавства. При цьому останнє є досить мінливим, громіздким і далеким від ідеалу, оскільки містить прогалини та суперечності. Тому перед слідством і судом постають правові питання, однозначно вирішити які не під силу окремим юристам, котрими є слідчі, прокурори, судді, захисники. Зазначена обставина призвела до ситуації, коли набули широкого поширення випадки постановки питань, що передбачають правову оцінку дій службових осіб, на вирішення судово-економічних експертиз, що розцінюється як недолік практичної діяльності органів досудового розслідування та суду [12, с. 22].

Ці обставини надали новий імпульс у дискусію навколо можливості введення в практику правових (юридичних) експертних досліджень.

З цього приводу відразу склалось дві взаємовиключні точки зору. Одні автори категорично заперечили правові експертизи в кримінальному процесі, ґрунтуючись на ustalених доводах щодо неможливості віднесення правових знань до числа спеціальних. Основними аргументами при цьому є можливість суб'єктів, що здійснюють кримінальне провадження, як фахових юристів, самостійно вирішувати правові питання, а головне – недопущення втручання експерта у здійснення невласливих йому функцій із доказування, перекладання цих функцій зі слідчого на експерта, заборона постановки правових питань Постановою Пленуму Верховного Суду. Також відзначалось, що тлумачення норм матеріального і процесуального права ні в якому разі не може розглядатися у якості доказів при розгляді матеріалів кримінального

провадження [13, с. 187; 14, с. 39-40; 15, с. 47; 16, с. 21-24].

Водночас інші вчені виступають з обґрунтуванням протилежної позиції Прибічники проведення правових експертиз заперечують опонентам, що слідчий, прокурор та суддя є особами, обізнаними перш за все у галузі кримінального та кримінального процесуального законодавства і не обов'язково мають достатні спеціальні знання в інших галузях права, наприклад у фінансовому, податковому, митному праві тощо, і тому без допомоги обізнаних у цих специфічних галузях осіб все одно не обійтись [17, с. 20]. Одним із перших у цьому питанні був О. О. Ексархопуло, котрий особливо наголосив на значущості використання спеціальних знань у галузі права для недопущення або виправлення слідчих і судових помилок [18]. Показово в цьому сенсі є трансформація точки зору О. Р. Росинської, котра спочатку заперечувала правові експертизи, а потім змінила свою думку. У зв'язку з цим учена досить ґрунтовно відстоює свою позицію в дискусії з опонентами. Зокрема, вона підкреслює, що дослідження обізнаними особами нормативно-правових актів на практиці вже набули всіх ознак експертизи; експерт ніяк не може підмінити слідство або суд, тому що він не приймає рішень, а висловлює свою думку на підставі дослідження; його висновок не є особливим доказом і оцінюється в сукупності з іншими [19]. Ці доводи уявляються нам переконливими.

Прийняття нового КПК України, начебто, вирішило всі суперечки з цього приводу, оскільки ст. 242 КПК України прямо забороняє проведення експертиз з питань права. Однак, чи насправді усі питання з цієї проблеми на теперішній час зняті? Представляється, що ні.

Розглянемо кілька прикладів. Слідчий розслідує дорожньо-транспортну подію і йому необхідно встановити, хто із водіїв двох автомобілів, що зіткнулися, винний у вчиненні ДТП. При цьому призначається автотехнічна експертиза. Згідно з п. 1.1.3 розділу «Інженерно-транспортні експертизи» «Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» [20] (надалі – «Рекомендації з призначення експертиз»), однією із основних задач цієї експертизи є встановлення відповідності дій водія транспортного засобу у конкретній дорожній ситуації технічним вимогам Правил дорожнього руху. Для вирішення цієї задачі, слідчий, має поставити експерту такі запитання: «Чи відповідали дії водія технічним вимогам Правил дорожнього руху?» і «Як повинен був діяти водій у цій дорожній обстановці згідно з технічними вимогами Правил дорожнього руху?». Такі запитання ставляться слідчим і вирішуються експертом практично у кожному провадженні про ДТП. При цьому Правила дорожнього руху є нормативно-правовим актом, а експерт є особою, обізнаною у нормах цього документу, тобто, фактично «у питаннях права».

Під час розслідування залізничної катастрофи слідчий має призначити залізнично-транспортну експертизу і згідно з п. 3.1.2 того ж розділу «Рекомендацій з призначення експертиз» може поставити такі запитання: «Якими положеннями нормативних документів, що діють на залізничному

транспорті України, повинні були керуватися посадові особи господарства перевезень при формуванні поїзда, у якому відбулося сходження з рейок рухомого складу?» і «Чи мала місце невідповідність дій посадових осіб господарства перевезень вимогам нормативних документів, що діють на залізничному транспорті України, при формуванні поїзда, у якому відбулося сходження з рейок рухомого складу (якщо мала, то у чому саме полягає ця невідповідність)?».

Під час розслідування злочинів у сфері будівництва слідчий може призначити будівельно-технічну експертизу і згідно з п.5.2. «Рекомендацій з призначення експертиз» поставити цілу низку запитань, що стосуються нормативно-правових актів: «Чи відповідає розроблена проектно-кошторисна документація вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва? Якщо не відповідає, то в чому полягають невідповідності?», «Чи відповідають виконані будівельні роботи проектній документації та вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва? Якщо не відповідають, то в чому полягають невідповідності?», «Чи відповідають об'єкти (будівлі, споруди тощо) проектно-технічній документації на їх будівництво (ремонт, реконструкцію) та вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва (містобудівним, протипожежним, санітарно-гігієнічним тощо)?».

Деякі питання стосовно нормативно-правових актів може поставити слідчий і призначаючи різноманітні економічні експертизи, такі як: «Чи відповідають визначені та задекларовані підприємством доходи та витрати за певний період наданим первинним документам та вимогам Податкового кодексу України?», «Чи відповідає перелік документів, наданих банку підприємством для отримання кредитних коштів за кредитною угодою, чинному Положенню про кредитування?» тощо.

Таким чином, можна зробити висновок, що де-факто слідчі виносили раніше і виносять зараз питання правового характеру на вирішення судового експерта. Чи може у перерахованих випадках йтися про перекладення слідчим своїх обов'язків на експерта? Вочевидь, що ні. В жодному із перерахованих випадків експерт не вирішує питання щодо винуватості чи невинуватості особи, а лише надає свій висновок, виходячи з якого слідчий, прокурор та суддя самі будуть вирішувати, чи вчинила конкретна особа злочин, чи ні. Водночас, безумовно, питання що стосуються кримінального та кримінально-процесуального законодавства у жодному разі не повинні виноситися на експертизу.

Враховуючи вищевикладене, представляється, що останнє речення ч. 1 ст. 242 КПК України «Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права» слід скорегувати і викласти у такій редакції: «Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань кримінального та кримінального процесуального права».

Підводячи підсумок відзначимо, що спеціальними знаннями у кримінальному провадженні слід вважати будь-які професійні знання обізнаних осіб, залучених сторонами процесу та судом до вирішення завдань кримінального провадження у встановленому законом порядку. Звуження їх обсягу доцільне лише

щодо однієї форми застосування – судової експертизи – і тільки у питаннях кримінального та кримінального процесуального права. У зв'язку з цим необхідно здійснювати подальші наукові дослідження та удосконалити кримінальне процесуальне законодавство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Взаємодія при розслідуванні економічних злочинів : монографія / Кол. авт. : А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика, Р. Л. Степанюк та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. Ф. Волобуєва. – Х. : Курсор, 2009. – 320 с.
2. Каткова Т. В. Судові експертизи (Підстави та процесуальний порядок призначення і провадження, перелік типових питань) : навч. посібник : 3-тє вид. / Т. В. Каткова, Г. К. Кожевников. – Х. : Рубікон, 2003. – 192 с.
3. Мельникова Э. Б. Участие специалистов в следственных действиях : учебное пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Юридическая литература, 1964. – 87 с.
4. Хрусталёв В. Н. Участие специалиста-криминалиста в следственных действиях / В. Н. Хрусталёв, Р. Ю. Трубицин. – СПб. : Питер, 2003. – 208 с.
5. Арсеньев В. Д. Использование специальных познаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела / В. Д. Арсеньев, В. Г. Заблочкий. – Красноярск : Издательство Красноярского университета, 1986. – 152 с.
6. Малевски Г. Специальные знания – краеугольный постулат концепции криминалистики Ганса Гросса и их современная интерпретация / Г. Малевски // Криміналіст першодрукований : міжнародний науково-практичний журнал. – 2012. – № 5. – С. 108–121.
7. Махов В. Н. Теория и практика использования знаний сведущих лиц при расследовании преступлений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / В. Н. Махов; Научно-исследовательский институт проблем укрепления законности и правопорядка Генеральной прокуратуры Российской Федерации. – М., 1993. – 54 с.
8. Бондаренко О. О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Бондаренко; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2004. – 260 с.
9. Грамович Г. И. Проблемы теории и практики эффективного применения специальных знаний и научно-технических средств в раскрытии и расследовании преступлений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Г. И. Грамович; Киевский ордена Ленина и ордена Октябрьской революции государственный университет им. Т.Г. Шевченко. – К., 1989. – 44 с.
10. Зуев Е. И. Непроцессуальная помощь сотрудника криминалистического подразделения следователю / Е. И. Зуев. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1975. – 45 с.
11. Шиканов В. И. Проблемы использования специальных знаний и научно-технических новшеств в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / В. И. Шиканов. – М., 1980. – 31 с.
12. Узагальнення судової практики про застосування судами кримінально-процесуального законодавства при призначенні судових експертиз і використання їх висновків у кримінальному судочинстві у 2010 році: матеріали Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. – К, 2011. – 30 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html.
13. Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории: учеб. пособ. для юрид. вузов по спец. «судебная экспертиза» / Т. В. Аверьянова – М. : Норма, 2006. – 479 с.
14. Корухов Ю. Г. Допустимы ли правовые и юридические экспертизы в уголовном процессе / Ю. Г. Корухов // Законность. – 2000. – № 1. – С. 39–40.
15. Статкус В. Ф. О правовой экспертизе и юристах «второго сорта» / В. Ф. Статкус // Российская юстиция. – 2006. – № 1. – С. 47.
16. Яни П. Правовая экспертиза в уголовном деле / П. Яни // Законность. – 2001. – № 9. – С. 21–24.
17. Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве / Ю. К. Орлов. – М. : ИПК РФЦСЭ при Минюсте России, 2005. – 264 с.
18. Эксархопуло А. А. Специальные познания и их применение в исследовании материалов уголовного дела / А. А. Эксархопуло. – СПб.: Издательский дом С.-Петерб. гос. ун-та; Издательство юридического факультета С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. – 280 с.
19. Россинская Е. Р. Специальные юридические знания и судебно-нормативные экспертизы / Е. Р. Россинская [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kollegia.net/articles.php?serv=209&part=5564>.
20. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень // Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (зі змінами та доповненнями станом на 17.10.2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/page>.